

Барановська Олена Володимирівна,
кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник,
Інститут педагогіки НАПН України, м. Київ

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ: ОСНОВНІ ПРІОРИТЕТИ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ

У сучасному світі українське суспільство стикається зі складними викликами та трансформаціями, такими як захист територіальної цілісності України, формування політичної нації, збільшення ролі власної причетності та відповідальності за долю своєї держави. Важливість формування національно-культурної ідентичності обумовлена потребою в осмисленні та усвідомленні національно-культурних та громадянських цінностей українського народу, його історичної пам'яті, збереженні національної автентичності та традицій. Освіта відіграє ключову роль у формуванні громадянської компетентності у молодого покоління. Особливо важливою є роль старшої школи як етапу освітнього процесу, де формується та закріплюється ціннісне ставлення особистості до суспільства, держави та власної ролі у ньому. Україна, як країна з багатою історією та відмінним культурним надбанням, ставить перед собою завдання не лише передавати знання, але й виховувати патріотів, відданих своїй країні. У цьому контексті вивчення факторів, що впливають на формування цінностей учнів, а також розробка ефективних методів та стратегій патріотичного виховання, є наразі актуальними завданнями. Зокрема, важливими факторами формування громадянської компетентності старшокласників є мова та художня і документальна література.

Протягом більше ніж трьох десятиліть активно відбувалося формування національної ідентичності особистості в українському суспільстві, яка є основою для формування громадянської компетентності. Було розроблено низку концепцій: Концепція національної системи виховання (1996); Концепція національно-патріотичного виховання (2009); Концепція Загальнодержавної цільової програми патріотичного виховання громадян на 2013-2017 рр.; Концепція громадянської освіти та виховання в Україні (2012).

Про необхідність збільшення уваги до формування в дітей та молоді національно-культурної ідентичності наголошувалося в Законах України «Про освіту», «Про культуру», «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» та ін. Загроза втрати державної незалежності та впливу іноземних держав (з 2014 року) змусила переглянути та вжити системні заходи для зміцнення патріотичного виховання дітей та молоді, яке має спиратися на національні та європейські цінності. Цей період став часом переосмислення національної ідентичності та обрання стратегій зміцнення національного духу. Тому була прийнята *Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді* (2015), *Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України* (2019), які спрямовані на формування в учнів почуття поваги до власної культури, історії, мови та традицій свого народу, а також на розвиток відчуття громадянської відповідальності та любові до Батьківщини [1; 2].

Сьогодні серед виховних пріоритетів найважливішими є *патріотичне та громадянське виховання*, які є основоположними напрямками в українській державі. Ці напрями відповідають вимогам сучасності та надають засади для формування свідомості сучасних та майбутніх поколінь, ґрунтуються на ідеях гуманізму, соціального добробуту, демократії, свободи, толерантності, відповідальності, здорового способу життя та готовності до змін. В основу системи національно-патріотичного виховання закладено стрижневу ідею розвитку української державності як фактора консолідації українського суспільства та політичної нації. Важливу роль у цьому процесі відіграє відновлення історичної пам'яті та збереження державницьких традицій України через просвітницьку діяльність.

У *Концепції* зазначається: «...*патріотичне виховання* – складова національного виховання, головною метою якого є становлення самодостатнього громадянина-патріота України, гуманіста і демократа, готового до виконання громадянських і конституційних обов'язків, до успадкування духовних і культурних надбань українського народу, досягнення високої культури взаємин» [1].

Основними складниками національно-патріотичного виховання згідно з Концепцією є: *вивчення історії та культури*: вивчення історії України, її досягнень та трагедій, а також розуміння та повагу до культурних цінностей; *національно-патріотичне виховання*: сприяння формуванню гордості за свою країну, розуміння важливості державного суверенітету та захисту національних інтересів; *громадянська відповідальність*: підтримка активної участі в громадському житті, розвиток демократичних цінностей та поваги до прав людини; *мовна та культурна самосвідомість*: збереження та розвиток мовної та культурної спадщини, розуміння важливості мови як символу національного єднання; *моральні якості особистості*: формування моральних якостей особистості, культури поведінки, виховання бережливого ставлення до природи, розвиток мотивації до праці. Концепція національно-патріотичного виховання в Україні враховує ці складові та спрямована на формування цілісної та свідомої національної ідентичності серед молодого покоління.

Вкрай важливим завданням в умовах війни є *формування духовної безпеки нації*, під якою розуміється «...її гармонійне за формою й високо ціннісне за змістом світосприйняття, під впливом якого кожен її член в залежності від власної специфіки вибудовує індивідуальну траєкторію життя і розвитку, що змінює навколишній світ за законами добра, любові та справедливості...» [3, с. 13-14].

Серед негативних чинників у вихованні національно-культурної ідентичності молоді першочергово можна визначити активну інформаційну кампанію РФ проти української держави в умовах повномасштабної війни. Тому національно-культурне виховання дітей та молоді має опиратися на такі позиції, як: історична правда; історична пам'ять; національні ідеали; національна гідність; національна самосвідомість; патріотизм; творення нових смислів. Конфлікт цінностей тоталітарного та демократичного спрямування в межах демократичної України пояснюється тим, що агресор постійно та активно просуває різними способами своє світосприйняття і стирає грані між правдою та маніпуляціями, вибудовує свій образ реальності. Маніпулювання свідомістю молоді активно відбувається за допомогою

різноманітних засобів масової інформації та інформаційних ресурсів, приналежність яких відразу неможливо відслідкувати. Спільний інформаційний простір, в якому відбувається політичні, навчальні, культурні заходи існує на відомих інтернет-ресурсах світу, які є потужним засобом впливу на молодь. Російськомовні ресурси використовують неправдиву або напівправдиву інформацію, перекручують чи віддзеркалюють реальність для домінування та пропагування своїх ідей. Тому важливо уникати маніпулювання свідомістю особистості та намагання нав'язати утилітарні орієнтири та пріоритети. Вершиною загострення цього конфлікту стала повномасштабна війна в Україні.

Формування *національно-культурної ідентичності, громадянської компетентності молоді* насамперед ґрунтується на національному світогляді, національній культурі, мові, національній ідеї. *Рідна мова* – скарб кожної людини, її душа, саме в ній міститься ідентифікаційний код нації і саме вона лежить в основі патріотичного виховання дітей і молоді. Важливість рідної мови полягає в її ролі у формуванні громадянина України, який здатний розуміти, цінувати та підтримувати національні цінності, зберігати та розвивати культурну спадщину свого народу. Володіння рідною мовою сприяє збереженню ідентичності, усвідомленню своєї приналежності до українського народу та готовності діяти на його користь. Таким чином, вивчення та використання рідної мови не лише сприяє розвитку особистості, але й є ключовим елементом формування активного та відповідального громадянина України. Тому початок копійки роботи з *модернізації системи вивчення української мови в школі* охоплює багато важливих аспектів. Це передбачає: забезпечення єдиної мовної атмосфери під час освітнього процесу; створення унікального мовного-літературного простору; формування в учнів відповідального ставлення до рідної мови та усвідомленого її використання; формування українського менталітету та ідентичності через розуміння мови як ключа до національної пам'яті; виховання духовної, емоційно багатой, естетично розвинутої та інтелектуальної особистості; залучення учнів до вивчення національної історії та культури за допомогою мови як засобу комунікації; розвиток мовлення на всіх уроках тощо. Також

важливим завданням для вчителя є позбавлення стереотипів про неповноцінність української мови, які роками втілювалися у свідомість попередніх поколінь українців, демонструвати потенціал нашої мови в усіх сферах життя [4; 5].

Н. Бондаренко та *С. Косянчук* вважають, що в царині методики навчання української мови найуразливішою залишається старша школа через низку причин: складності оволодіння багатогранними можливостями української мови не тільки як комуніканта; звуженість мотивації; орієнтації на складання ЗНО; переважаність змісту; недосконалість програм і підручників тощо. Важливими вимогами для успішного реформування змісту навчання в старшій школі науковці вважають: формування української ідентичності; спрямованість на європейську перспективу; адекватність життєвим потребам людини, динамічним змінам, викликам сьогодення і майбутнього; вмонтованість в інформаційний, культурний і соціальний контексти тощо. Автори наголошують на тому, що «...застосування її (мови) має формувати не просто комуніканта, обмеженого меню життєвих потреб, а компетентну українськомовну особистість, спроможну вільно користуватися державною мовою в усьому багатоманітті її функцій...» [4, с. 89].

Українська мова, українська та зарубіжна література як навчальні предмети мають величезні можливості для здійснення громадянського виховання учнів, формування цілісної картини світу, культурно-мовних, морально-громадянських цінностей особистості, долучення через літературну творчість до культурних надбань українського народу й людства загалом, поцінування української мови як державної, усвідомлення її як чинника національної ідентичності. Педагоги практикують на уроках літератури проблемне вивчення художніх текстів, де є активна чи пасивна позиція героїв у ставленні до проблем національного відродження, де домінантою є відповідні патріотичні позиції. Таким чином національно-патріотичне, громадянське виховання проходить наскрізно протягом усього курсу літератури [6; 7].

Тема війни в літературі – це дуже важка тема і саме на вчителя покладається важлива місія: донести правдиву та різноманітну інформацію молодому поколінню. Через

перевантажений інформаційний простір, в якому постійно перебувають старшокласники важко створити мотивацію до читання на тему війни, правильно розставити акценти і донести важку реальність через документальне та художнє слово. Тому виникає вкрай важливе завдання: донести молодому поколінню інформацію про війну очима їхніх ровесників, військових; віднайти якісні документальні та художні книжки про війну, супротив українського народу проти окупантів; допомогти в їх розумінні та переживанні ситуації та формуванні на цій основі громадянської компетентності.

Під час обговорення війни та вибору книг для читання з цієї теми важливо враховувати наступні моменти:

- спонукати учнів висловлювати свої відчуття та страхи, дозволяючи їм вільно висловлювати свої емоції;

- навчати не тримати свої переживання в собі, стимулюючи відкрите спілкування та взаєморозуміння;

- використовувати позитивну мотивацію та знаходити способи подолання страхів, спрямовуючи увагу на позитивні аспекти ситуації;

- створювати відкрите середовище для спілкування;

- показувати свою любов та підтримку, надаючи кожній людині впевненість і розуміння у складних ситуаціях;

- бути поруч, проявляючи свою підтримку та готовність допомогти;

- бути чесним, ясным і точним, надаючи достовірну інформацію про війну та її наслідки;

- виправляти помилки коректно, зберегти довіру [8].

Важливо в процесі обговорення прочитаного звернути увагу на: відображення героїзму та самовідданості українського народу у протистоянні ворогу; психологічні аспекти конфлікту та варіанти виходу з стресової ситуації; пробудження емпатії; існування майбутнього та важливості підготовки до продуктивної праці в мирній Україні та її повоєнній відбудові.

Список книжок для читання постійно росте і доповнюється.

Наведемо декілька документальних і художніх книжок, які старшокласникам бажано прочитати:

Сухорукова Надія. *Маріуполь, Надія.* (2023). «... це місто мого дитинства, моєї любові, мого щастя. Я бачила його різним, але ніколи не думала, що побачу його мертвим...»; «...бути всередині війни дуже моторошно. Люди стають схожими на дітей, які заблукали в темному лісі...». Уривки цього щоденника прозвучали у всьому світі, а в цій книжці відтворена реальна історія повсякденного життя дівчини-журналістки в умовах вторгнення російської армії у місто. Візуалізація подій створена іншим мешканцем Маріуполя – художником-графіком Даніилом Немировським.

Кривцов Максим. *Вірші з бійниці.* (2023). Щемлива і правдива збірка поезій про війну від Максима «Далі» Кривцова – поета та військового, про загибель якого стало відомо 7 січня 2024 року.

«... на вулицях і на полях
з'являлись нові Голгофи
ось тільки кулі замість цвяхів
ось тільки артилерія замість списів.
Хотілося рахувати дні до літа
рахувати кошенят
рахувати дітей
рахувати зорі
рахувати до ста, засинаючи.
Тут спочиває номер 176 вічна пам'ять
тут спочиває номер 201 вічна пам'ять
тут спочиває номер 163 вічна пам'ять
тут спочиває номер 308 вічна пам'ять...»

Пузік Валерій. *3 любов'ю – тато!*(2023). Ця книга про реальність війни, яка примушує бути чутливим до всього, що відбувається навколо, це та дорога, яку треба подолати, щоб знову побачити мир, свою родину і майбутнє своєї країни. «...сину, не знаю, з чого почати. Мабуть, варто з хорошого. Кажуть, до України повернулися лелеки. Сам не бачив, але це тішить...»; «... зараз піску стало менше. Це зараз він лежить у мішках на позиціях та блокпостах і пахне ностальгією за морем та водоростями. А тоді він був неторканий, всотував у себе сліди дитячих ніжок, слухав розмови навколо будівництва фортець, зізнання в коханні та плани на майбутнє. Зараз цей пісок — укріплення. Мабуть, так і має бути. Гадаю, він сподівається повернутися назад після перемоги...».

77 днів лютого. Україна між двома символічними датами російської ідеології війни (2023). Вторгнення російських військ в Україну зупинило лік днів і відкинуло українців у міжчасся, де досі триває місяць початку великої війни. У книзі через історії

звичайних людей, волонтерів і військових, які пережили бомбардування й окупацію, звільнення і евакуацію показані реалії війни.

Максименко О. Пряма мова. Хроніки захисту. (2024). 12 історій військових записаних на фронтових дорогах і бездоріжжях. Це історії різних людей, які ведуть боротьбу на фронті, наближаючи одну на всіх перемогу, декого з них вже немає в живих, але їхня сповідь буде з нами.

Михед О. Позивний для Йова. Хроніки вторгнення. (2023). Книга, яку автор почав писати з першого дня повномасштабного вторгнення протягом тринадцяти місяців вмістила переживання під час окупації в Бучі. Тут зібрані думки і переживання багатьох українців, які проживають жахливі втрати, роздуми про те, як змінюються українські діти і яку постпам'ять матиме наступне покоління.

Касьян Таня. Наше. Спільне. Як зберегти в собі людину під час і після війни. (2023). Книжка наповнена історіями звичайних людей, які переживають війну і яка поділила життя на «до» і «після», стала нашою новою реальністю. Автор намагається знайти відповідь на питання: як саме існувати в цій реальності, не втративши віру в себе і душевну стабільність. Як допомогти іншим людям, в яких змінився фізичний і душевний стан, як протистояти насильству в суспільстві, як повернути емпатію і жити далі. «...я дозволяю собі зупинитися і втомитись. Тому я не дивлюсь у перспективу того, чи я зможу воювати роками...»; «...На психологічному рівні війна, з погляду агресора, – це заборона на життя. Ракетними обстрілами Росія шле нам повідомлення: «Не живіть! Згиньте!». Тому так важливо на війні хапатися за те, що робить нас живими... Хочеш – випий чашку кави зі смачним тістечком. Хочеш – прихисти нарешті цуцена з притулку. Роби все, що дає тобі радість від того, що твоє життя триває...».

Кулеба Дмитро. Війна за реальність. (2022). Автор книжки – міністр закордонних справ України й професійний дипломат, який створив своєрідну «інструкцію» із виживання в інформаційному просторі. Розглядаються питання від захисту персональних даних в інтернеті до протидії брехні й фейкам в епоху діджиталізації.

Андрухович Софія. Амадока. (2023). Художній твір, на сторінках якого постають три покоління, які переживають особисто трагедії української історії від Другої світової війни, Голокосту,

через добу Розстріляного відродження й аж до початку російсько-української війни у 2014 році.

Кузнецова. Драбина. (2023). Художній твір про реалії людей, які виїхали від війни, але душею залишилися вдома. Реальність, коли в Україні розносить вибуховими хвилями вікна, гинуть люди співіснує із простим життям в сонячній країні. Війна присутня й у мирній дійсності, де люди намагаються в чужій країні створити свою тимчасову домівку. Війна – як драбина, яка має багато щаблів, висот і вимірів. «...куру Григорівни лишилися під Харковом. Можливо, вони поглизли від артилерії і повмирили, можливо, їх з'їли корінні москвичі і представники менших провінційних російських міст, а може, вони здичавіли, виростили густі розмашисті крила і полетіли в теплі краї, де немає зими...».

Тверітіна Юлія. Ще один день війни. Візуальний щоденник / Another day of the war. A visual diary. Двомовне видання, мистецький альбом, в якому візуалізуються записи щоденника про перші дні та місяці повномасштабного вторгнення українською та англійською мовою. Авторка – академік Національної академії мистецтв України, майстер лінійного живопису, графік та ілюстратор.

Українська ідентичність народжується у боротьбі та відстоюванні своєї країни, мови, культури. Плакати її неможливо тільки через настанови і вивчення історичних реалій. Громадянська позиція у дитини народжується через прожиття реальних подій в складні часи, приклад, посильну допомогу в суспільних проєктах, емпатію і художнє слово. Тільки усіма засобами, які задіють різні сфери сприйняття дитиною української дійсності можна виховати патріотизм та сформувати громадянську компетентність. Тоді це не стане штампом, а буде необхідною реальністю, бо прийде розуміння, що Україна – це ми і наше мирне, гарне і щасливе майбутнє.

Список використаної літератури

1. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України. Додаток до наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 № 641. 2019.

2. Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді. 2015. Взято з: URL:http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/47154/

3. Національно-патріотичне виховання в Україні : наук.-допом. бібліогр. покажч. / НАПН України, ДНПБ України ім. В.О. Сухомлинського ; [упоряд.: Страйгородська Л.І., Пономаренко Л.О., Тарнавська С.В. та ін. ; наук. ред. Березівська Л.Д. ; бібліогр. ред. Пономаренко Л.О.]. – Київ : [б. в.], 2019. – 368 с.

4. Бондаренко Н.В., Косянчук С.В. Українська мова у фокусі перспектив реформування старшої школи. Молодь і ринок. 2018. № 4(159). С. 86–92.

5. Барановська О.В. Фундаменталізація змісту гуманітарних предметів у профільній школі в умовах гуманітаризації навчання / Українська мова і література в школі. – 2012. – № 8. – С. 47–50.

6. Барановська О.В. Педагогічні технології філологічного спрямування в профільному навчанні як основа формування морально-громадянських цінностей особистості / Україна, українська мова – світ ХХІ століття у діалозі культурно-мовних, морально-громадянських цінностей особистості та педагогічних систем : ел. зб. статей за матеріалами Дванадцятої Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 25 жовт. 2019 р. / [за наук. ред. Г.О. Васьківської]. – Київ : Педагогічна думка, 2019. – С. 23–30. (Серія: Дидактика: теорія і практика).

7. Барановська О.В. Гуманістична парадигма фундаменталізації навчання у змісті сучасних підручників / Проблеми сучасного підручника : зб. наук. пр. [ред. кол.; гол. ред. – О.М. Топузов]. – К. : Пед. думка, 2014. – Вип. 14. – С. 34–41.

8. Барановська О.В. Проблема адаптації тематики текстів у підручниках для початкових класів та позакласному читанні до реалій воєнного часу. Abstracts of XIII International Scientific and Practical Conference. Florence, Italy. Pp. 164–168.